

ՀՆՁՍԱԿ

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ՕՐԳԱՆ ՀՆՁԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՅՈՒԹԵԱՆ

.ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ.

(Յողուած առաջին.)

Ներկայ ընթացիկ, երբ անորոշ զգացումների և երկիւղելի վարանման ու մասամբ վհատութեան մէջ է դանդաղում հայ հասարակութիւնը, անհրաժեշտ է խօսել այդ տրամադրութեան մասին և մի և նոյն ժամանակը մէկ ընդհանուր ու արագ ակնարկ գցել հայ յեղափոխական շարժումների վրայ՝ իրանց ամբողջութեամբ առած: Կա թերեւս սխալ դատողութիւններին վերջ դնել և պարտազանների լուսաբանութեան ծառայել:

Հէնց որ սկսան տեղի ունենալ ընդհանուր կոտորածները, հայ հասարակութեան մէջ լսելի եղան տրտմաններ նոյն իսկ իր մի մասի դէմ, յեղափոխականների դէմ: Այլ ու ձախ սկսան խօսել, քննադատել յեղափոխութիւնը, խօսել թեր ու դէմ: Ընդհանուր թշնամին՝ ձեռք ձեռքի տված ներքին թշնամիների հետ, որպէս և վարանոտ ու երկչոտ խելքերը սկսան յարձակվել յեղափոխական շարժումների վրայ: Նրանք ջանացին այդ շարժումները ցոյց տալ կամ համարել պատճառ կոտորածների: Գէպերի դուրսգալովութիւնն աւելի, քան յարմարաւոր յայտնվեցաւ այդ կարծիքի հաստատութեան համար: Սովորական, միջին խելքը, որ ընդունակ չէ միանգամայն ընդգրկելու եօթ-ութ տարի միմեանց յաջորդող և միմեանց պայմանաւորող դէպքերն իրանց ամբողջութեան մէջ, յարեցաւ վերոյիշած կարծիքին: Նա կարծեց, թէ աղէտների բանալին գտաւ. նա կարծեց, թէ ամեն չարիք, որ պայթեց հայերի գլխին, իր ծնունդն առաւ ուղղակի յեղափոխական շարժումներից:

Այդ առարկութիւնը հայկական յեղափոխութեան դէմ մենք այստեղ ձեռնկերպում ենք ամփոփ կերպով, որպէսզի ներկայացնենք նրան իր ամբողջ անողորմ պարզորոշութեամբ: Այդպէս անելով, մեր առարկութիւնները, որ պէտք է հիմա առաջ բերենք, աւելի կը վստահեն, թէ և ըստ երևոյթին պէտք է ընդհատակը թւայ: Ընդհատակակալը պէտք է թւայ, որովհետեւ այդ հակառակ առարկութիւնները մեր կողմից բացորոշ ու ամփոփ կերպով ձեռնկերպելով — ինչ չեն արել մինչ այժմ՝ այդ առարկութեան տէրերն իրանք

իսկ, — մենք դալիս և շոշափում ենք հայկական յեղափոխութեան նոյն իսկ սկզբունքը: Իսկ զաղափարի մէջ յաղթանակ տանելը չէ կարող այն եղանակով լինել, որ մենք ծածկենք, քողարկենք կամ թէ կամայական մի դոյն տանք հակառակ զաղափարին, այլ ընդհատակակալ. պէտք է առաջ բերել հակառակ զաղափարն իր ամբողջ զօրութեամբն ու պարզորոշութեամբ: Այդ կերպով վարվելով — և ուրիշ կերպ վարվելն արդէն անբարեխիղճ կը լինի — այդ կերպով վարվելով, եթէ յաղթանակողը չը լինի իսկ մեզ սիրելի զաղափարը, յամենայն դէպս յաղթանակը կը պատկանէ մէկ աւելի դերազանց պահանջի, այն է՝ ճշմարտութեան, որն արդէն մայրն է ամեն ճշմարիտ զաղափարի:

Այսպէս, վերջին աղէտներից ի վեր, ասացինք, հայերի մէջ շատ խօսվեց յեղափոխական շարժումների դէմ, և մեր թշնամիներն այդ տրամադրութիւնից առատօրէն օգտվեցան իրանց հակահայկական դիտումների ու շահերի համար: Նոյնն արին նաև մեր ներքին թշնամիները՝ յօգուտ իրանց հակահայկական կատաղի արշաւանքների, թէ և դրանով նրանք ակամայ խոստովանած եղան, որ հայ յեղափոխական շարժումներ և կամ, ուրեմն, հնչական շարժումներ մի և նոյն բաներն են՝ երկու անուան տակ: Եթէ հասկանան նրանք, թէ այդ բանն արին, որից միշտ հրաժարվում էին, երբեք իրանց այլ ևս չեն ներկ: Անցնենք թողնենք մի կողմ այն սովորական, շքուն ու պարզ բայց և այնպէս հաստատուն, առարկութիւնները, որ կարելի է անել յեղափոխական շարժումների նկատմամբ եղած դանդառների դէմ: Թողնենք մի կողմ նաև բարոյական տեսակէտից անելիք առարկութիւնները, որոնք երբեք չեն ներում ժողովուրդներին, որ սրանք իրանց կեանքի տաղնապալի, ամենակիրառիկական ընդհանր, վըհատվեն, փոխարէն ջանալու որոնել, գտնել, ըստեղծել իրանց պատմական ձգտումների համար նորանոր ոյժերի նորանոր աղբիւրներ: Թողնենք մի կողմ այդ բոլորը, որոնք իբրև լուրջ առարկութիւններ իրանց զօրութիւնը չեն կորցնում, մի զօրութիւն, որ իսկապէս զգալի է ամենաթերահաւաններին, վհատվածներին ու թուլասիրտներին անդամ, — և դառնանք ինչորի քննու-

Թեանը մէկ ուրիշ տեսակէտից:

Ամենից առաջ՝ անենք հետեւեալ հարցերը: Արդեօք յեղափոխական գաղափարն արդիւնք էր հայկական կեանքի, թէ ոչ: Իր ծագման ու զարգացման մէջ ունէ՞ր արդեօք այդ գաղափարն իր կենսական իրաւունքը՝ հաստատուած հայ ժողովրդի կենցաղավարութեան թէ քաղաքական և թէ հասարակական-տնտեսական պայմանների հիման վրայ: Մեր կեանքում պատմականապէս առաջ եկած ու անունը գտած գաղափար էր արդեօք նա, թէ ոչ: Հետեւաբար մեր կենսական, քաղաքական, հասարակական, մտաւոր ու բարոյական պահանջների ու ձգտումների բնական արտայայտութիւն էր արդեօք այդ գաղափարը — այո՞, թէ ոչ: Իր երևան գալն, ուրեմն, նոյնքան բնական և անխուսափելի էր արդեօք, որքան անհրաժեշտ էր և ծնունդ իր ժամանակի — այո՞, թէ ոչ: Պարզ է, որ եթէ յեղափոխական գաղափարը մեր կեանքում չունենար այդ բոլոր շարժառիթները, պատճառներն ու հիմունքները, նա երևան էլ չէր գալ: Վանի որ երևան եկաւ, աճեց ու զարգացաւ, ուրեմն, դրա համար այդ գաղափարն ունէր պարարտ ու պտորաստի հող մեր կեանքի պայմաններում: Եւ մի անգամ արդէն տեղի ունեցած լինելով այդ գաղափարի ծագումը մեր կեանքում և դրա մէջ գտնվելով իր զարգացման բոլոր նպաստաւոր հանգամանքները, կարող էր արդեօք հայերիս մէջ չը ծագել պահանջ այդ գաղափարի դործադրութեան մեր կեանքում: Անտարակոյս, այդ պահանջը պէտք է ծագէր ուշ կամ վաղ և յամենայն դէպս՝ ճիշդ իր ժամանակին. այսինքն ճիշդ այն պատմական ընթացքին, երբ հայ հասարակութեան նախ մի մասը, կրթված դասը, և ապա — քիչ աւելի ուշ — ժողովրդային ընդհանրութիւնը զգացին այդ գաղափարին ծնունդ տվող, նրա երևան գալու պատճառ եղող ազգային կենսական պայմանների ձգտումն ու խնայար: Այդ պատմական ընթացքին յեղափոխական գաղափարի շունչը կարծես անդգալապէս պոտովում ու փչում է օդում, շուշունջով անցնում հասարակութեան ականջի տակով և աննկատելի կերպով կամաց-կամաց տարածվում նրա մէջ, թափանցում նրա սիրտը, խօսում ու դատում նրա մտքի հետ: Այդ ընթացից ի վեր այդ գաղափարը դառնում է պահանջ. նա ծանրանում է խղճի ու մտքի վրայ, և այդպիսով առաջացնում հասարակութեան միջին նախ իր գիտակցական գործադրողներին և ապա՝ գրաւում է հանրային բազմութեանը, որ ոգևորված է գաղափարի շնչով: Յեղափոխական գաղափարը բնական կերպով այլ ևս ծնունդ է տալիս այն պատմական զինւորին, որը պէտք է դործադրէ նոյն այդ գաղափարի պահանջն ու

ձգտումը. այդ օրը հասարակութեան կեանքի պատմական ասպարէզում երևան է գալիս յեղափոխականը:

Բայց սակայն այդ ասպարէզը զուտ դադափարական տեսակցութիւն չէ լինի: Վա՛կ կեանքն է իր բազմազանի ու բազմակերպ մեծ ու մանր երեւոյթներով, հանգամանքներով, պայմաններով, բոլորը տարբեր-տարբեր, շատ և շատ անգամ միմեանց աննպաստ, հակառակ, հերքող. ամբողջ մի շարք, միևնոյն շղթայով միմեանց հետ կապված, ամեն տեսակ ձախույզ ու աջող զուգադիպութիւնների ու պարագաների, դրանք՝ մաքառող մարդկանց կամքի դէմ, այս կամքը՝ մաքառող դրանց դէմ, և իր կողմից ևս մի կարգ մարդկանց կամքն էլ անընդհատ մաքառման մէջ միւս կարգ մարդկանց կամքի դէմ. մէկ անընդհատ սոսկալի կռիւ, մղված զոյութեան ու բարեկեցութեան համար, մղված հին կացութեան պաշտպանութեան, հին հասարակական կարգերի պահպանման համար, որպէս և միւս կողմից, ընդհակառակը, մղված մի նոր կացութեան հաստատման, հին վերանորոգման ու փոփոխման համար. մի փոթորիկ, յարատեւ, մշտական, բնական, անխուսափելի, երբեմն խուլ ու տեւական, երբեմն աղմկայեղ ու կործանարար: Եւ այդ բոլորը միատեղ առնված կեանք է կոչվում, կազմելով մէկ ամբողջութիւն: Իսկ այդ ամբողջութիւնն ունի իր պատմական զարգացման ընդհանուր օրէնքները, անխուսափելի, անհրաժեշտ, մէկը միւսին պայմանաւորող, մէկը միւսին ծնունդ տվող և ապա նորազոյնները հրներին քանդող ու նրանց յաջորդող պայմանները: Գաղափարն ու միտքն ուրիշ ոչինչ չեն, եթէ ոչ արտայայտութիւն, մտաւոր ամփոփումն ու պատկերացումն ինչպէս այդ ամբողջութեանն, այսինքն կեանքի՝ ընդհանուր կերպով առնված, նոյնպէս և նրա առանձին երեւոյթների:

Ահա դա է ընդհանուր մարդկութեան, որպէս և իւրաքանչիւր ազգայնական հասարակութեան կեանքը: Ահա դա է այն, խառն ու բազմազան իր մասնաւորութիւնների մէջ և սակայն մէկ և ընդհանուր իր ամբողջութեան մէջ, ընդարձակ, անհուն ասպարէզը, որ կեանք է կոչվում, ուր մրկում են միշտ կիրք ու միտք, զգացում ու գաղափար, նախապաշարում ու զիտութիւն, նիւթական պայմաններ ու շահեր, մի խօսքով մարդկային կեանքի բոլոր երեւոյթներն իրանց բազմառեսակ ու նարանոր հանգամանքներով:

Եւ ահա՛ այդ ասպարէզում է, որ վերանորոգիչը, յեղափոխականը մղում է իր դժուարին կռիւը, մղում է այն իր գաղափարի յաղթանակի համար, մինչդեռ այդ գաղափարը կեանքի նիւթական պայմաններից ծագելով, արտայայտութիւնն է կենցաղավարութեան նոր կարգերի պա-

Հանջի, այդ պահանջն արդէն հասունացած լինելով կեանքի մէջ: Եւ յեղափոխականն այդ դէպքում հանդիսանում է իրեն պատմական մէկ անխուսափելի օրէնքի գործադիրը: Երաւունքն ու զոյուծիւնն այդ ժամանակ անհրաժեշտ ու անխուսափելի է: Եւ հէնց այդ բնական անխուսափելիութեան մէջն է նրա զօրութիւնը, որը նրան դարձնում է անպարտելի ամեն հարուածների առջև: Եւ յեղափոխականն այդպիսով ձգտում է իր գաղափարի յաղթանակը տանել: Իսկ այդ յաղթանակը նրա համար այն է, որ նա իրականութիւնն սոյ իր գաղափարին, սոյ նրան կեանք, մտցնէ նրան կեանքի մէջ, մարմնացնէ նրան կենսական պայմաններում, և այդպիսով իր գաղափարին այլ ևս միմիայն արայայտիչի ու պատկերացնողի դերից դուրս հանէ: Եւ իր գաղափարի յաղթանակը յեղափոխականը ամենում է միշտ, քանի որ այդ յաղթանակը, այլ խօսքով՝ գաղափարին կեանքի իրական պայմաններ տալը, մի պատմական անխուսափելի ու անհրաժեշտ պահանջ է, որ բնական կերպով առաջացել է հասարակութեան կեանքի մէջ:

ՆՊԱՍՏ ԶԵՅԹՈՒՆԻ.

ՈՒԹԵՐՈՐԴ ՑՈՒՑԱԿ.

ԱՄԵՐԻԿԱ. — Մանչէստըր (Նիւ Հէմշայր) քաղաքի հայ գաղթականներից 31 դուրս:
 Լօվէլ քաղաքից 4. 2 դուրս, Օ. 2. 1 դուրս:
 ՔՕԼԻՄԲՈՒՍ. — Ռուսլոն քաղաքի Մամաթիւղի ձեռքով նանգանակված նպատակներից ցուցակը հետևեալն է. — 1) Նիքոլայ օլ Օր. Աստարծնան, Ս. Ս. 50-ական Քրանկ, չ. 9. 10 Քր. L'Union des Peuples 5 Քր. Օր. Աղանիի միջոցով նաւարում 141 լէվա. Վ. Բ., Եղբ. Թ. եւ Զ. Ա. 50-ական լէվ. մի խումբ պատկանողներից 96 լէվ. Զ. Պ. եւ Ն. Ս. 30-ական լէվ. Եղբ. Ս., Ոմս., Եղբ. Ս., Ն. Բ., Տ. Գ. Պ., Ս. Ս. 20-ական լէվ. Տալոքիի խմբից 56 լէվ. Ր. Գիւղից 9. ֆ. 5 լէվ., Ոմս 15 լէվ., չ. 4. ֆ., Ա. Բ., Թ. Խ., Թ. Թ., Ս. Կ., Զ. Ա., Ա. Ա., Գ. Պ. Ս. Վ. 10-ական լէվ. Գ. Պ. 10 լէվ. եւ կէս. Տիկ. Ս. Թ. եւ Տ. Ս. 6-ական լէվ. Ս. Լ., Տիկ. Ա. չ. Գ., Զօրաբաբէլ, Վ. Կ., Գ. Ա., Օ. Բ., Ս. Գ., Ա. Տ., Ա. Գ., Գ. Խ., Զ. Պ., Պ. Ե., Տիկ. Լ. Պ., Լ. Բ., Վ. Պ., Ս. Կ., Կ. Թ., Զօնթ., Թորոս, Կ. Բ., Ս. Օ. ֆ. 6-ական լէվ. Զանազաններից 32 լէվ. Կ. Կ. 4 լէվ. Կ. Ա., Ս. Ա. եւ Կ. Պ. 3-ական լէվ. Ս. Զ., Ա. Ն., Գ. Գ. եւ Նշան 2-ական լէվ. Մակնդօնացի զործաւորներից 2 եւ կէս լէվ. Բուզումի՝ եւ չ. Գ. մի-մի լէվա:
 ՓՐԱՆՍՄԱ. — Մօնպէլիէի մի խումբ ուսանողներից 45 Քր.:

Հ Ա Յ Ո Յ Կ Ե Ա Ն Ք Ի Ց

Ի Ն Ձ ՈՒ.

«Տէյլի Բրոնիկ» վերջերս հրատարակեց Պոլսէն հեռագիր մը ծանուցանող թէ սուլթանը իզգէթի և Նազըմի խորհրդով մտադիր է վերջապէս պետական հարուածի մը դիմել ու տապալել իզգէթեան պատրիարքը, եթէ անկայ չը հրաժարի ինքնաբերաբար կամ շարունակէ մերժել երախտագիտական ուղերձի մը ըստորագրութիւնը:

Ա. Պոլսոյ մեր թղթակիցներն ալ կը գրեն մեզի թէ Աղգային Վարչութեան անգամներէն ոմանք, նկատելով որ Դուռը չուղեր պաշտօնական ո՛ր և է յարաբերութիւն հաստատել Պատրիարքարանին հետ, կրօնական և քաղաքական ժողովներու հրաժարականին խոր-

հուրը յղացած և ներկայացուցած են խառն ժողովին որ մերժեր է այդ աղիտարեր առաջարկը:

Այս լուրերուն կուգայ կը միանայ ուրիշ տեղեկութիւն մըն ալ: Հայ վաճառականներէն, սեղանաւորներէն մաս մը ամէն կերպով կը հետամտի դիւրացնելու պատրիարքին հրաժարականը, այն պատրուակին տակ թէ յեղափոխական գործին շարունակութեանը համար իրենցմէ զրամ կը խնդրուի:

Իրարմէ տարբեր միջավայրերու մէջ յղացուած այ: խորհուրդներն ու մեքենայութիւնները սակայն ընդհատուր կապով մը իրարու միացած, համերաշխաբար կ'ազդեին նպատակի միևնոյն կէտին — ջատում յեղափոք խական շարժումին, կորուստ աղգային աղատութեադատին: Եղբայրասիրական ինչ սրտայոյզ տեսարանն Պալատական շողորթը որ հազըմին արիւնը խմելու պատուէն կը տառապի — և փոխադարձը, — հայ սեղանաւորն ու վաճառականը որոնք իրենց սրտին խոր խորերէն հաղըմներն ալ, իզգէթներն ալ ատելով ատելու ամէն ջորաւոր պատճառներ ունին — և փոխադարձը, — ամէնքն ալ եղբայրասիրական ձեռք կը մեկնեն իրարու: Իսկ ազգը առանց ո՛ր և է դժուարութեան կ'ըմբռնէ իզգէթներու և հազըմներու մոլեգնութեան շարժառիթները, բայց շուարած կը մնայ ու ապշած, հանդիսատես ըլլալով մեր «անկախ» դասակարգին նիզակահցութեանը անոնց, հետ որոնք արիւնկղակ ռիսերմներն են մասնաւորապէս հայութեան և ընդհանուր կերպով աղատութեան:

Արեւի է մեղադրել հայ ազգը որ իր պարզամտութեանը մէջ անկարող է թափանցելու Մեհմետ-Ալի փաշա խանի և Չախմախճըլար Եօղուչիի *) խորախորհուրդ աշխարհավարներուն խորունկ քաղաքականութեան խորին խորերը: Այդ հանձարեղ քաղաքագէտները թող ներողամիտ գտնուին հայ ժողովրդին. միամիտ է ան, իր արիւնած սրտով միայն կը զգայ, զգացումն է որ կը մոլորեցնէ իր խելքը, ուստի և խեղճը ապշած կը մնայ տեսնելով որ իր դրամատէրները օգնութեան կը կանչեն հայ եկեղեցին — հայուն առիւնովը հիմնուած հայ եկեղեցին — որպէսզի մեռելական անհուն սև ծածկոցը նետէ Ալափորէն Եփրատ, Տիգրիսէն Միջերկրական ափուռած հայ դիակներուն լեռնակուտակ դէզերուն վրայ, ու ետքը հմեռեցը՝ կարգայ և հայութեան ու քրիստոնէութեան նահատակներուն փրկութեանը համար գերագոյն ներողութիւնը պաղատաբին հայցէ երկողի սպանդանոցապետէն, գոչելով յանուն քրիստոնէութեան, յանուն հայութեան, յանուն աղատութեան՝ «Մեղայ Տէր, մեղայ, զանօրէնութիւնս իմ ես ինձէն գիտեմ, և մեղք իմ առաջի իմ են յամենայն ժամ»: — Ու գործը վերջանայ:

* * *

Սակայն պէտք է ըսենք, մեզի հասած տեղեկութիւններուն վրայ հիմնուելով, որ մեր քաղքենի դասակարգին փոքրամասնութիւնն է միայն որ վստահելով քանի մը էֆէնտիներու քաղաքագէտ տաղանդին (՝) կը ջանայ մղել ազգը գերեզմանական քաղաքականութեան: Հիմու հիմա չենք ուզեր քննել թէ վաճառական ու սեղանաւոր դասակարգին պատկանողներուն նիւթական փառի խնդիրը մինչև ո՞ր աստիճան կը մթագնէ անոնց մտքին սրատեսութիւնը երբ կը ջա-

1) Ընդհանուր գումարը գետնոված էր «Հնչակ» Թ. 4.

*) Սեղանաւորներու եւ վաճառականներու գլխաւոր կեզրոնստեղծները Ղալաթիայ եւ Սթամպուլ:

նան մղել պատրիարքը սուլթանին ներումին «արժանա- նալը» քաղաքականութեան: Մենք միայն կը հարցնենք թէ պատրիարքին ընթացքին շեղումը, կամ թէ դիւ- րաթեք պատրիարքի մը ընտրութիւնը՝ կրնայ միթէ փո- փոխել արդի կացութիւնը, և առաջ բերել վիճակ մը որ գոհացնէ գոնէ գոնէ նոյն իսկ այդ դրամատէր դա- սակարգին փափաքները, որոնց պաշտպանութեանը հա- մար են անշուշտ իրենց արդի բոլոր հոգածութիւնն ու փոխանակութիւնը ջանքերը:

Յեղափոխական շարժումին ծնունդ տուողը իզմիր- լեան պատրիարքը եղած է, այլ թիւրք կառավարու- թեան հայ աղբը բնաջնջ ընելու քաղաքականութիւ- նը: Ո՛չ պատրիարքի մը քաղաքական ուղղութեան յե- ղաջնումը, ո՛չ նոր պատրիարքի մը ընտրութիւնը կըր- նան փոփոխել արդի կացութիւնը: Կերտէսի մահէն ետ- քը հայկական խնդիրը չը մարեցաւ, և 1890 յուլիս 15-ին հայոց պատրիարքը իզմիրլեանը չէր: Իզմիրլեա- նին օրով չէր որ հայ եկեղեցականութիւնը մերժեց հպատակիլ սուլթանին հրամանին և չը յիշել պատա- ռագին մէջ Աջգետանին անունը:

Յեղափոխական շարժումը ինչ յարաբերութիւն ունի պատրիարքի մը հետ, ով կողմէ թող ըլլայ: Իզ- միրլեան Մատթէոս պատրիարք իր եկեղեցականի հան- գամանքով, արիւն չը սիրեր. բայց այդ միենոյն հանգա- մանքով չը սիրեր նաեւ դրամ և պատուանշան. յե- ղափոխական շարժումին աջակիցն ու քաջալերիչը չէ, բայց սուլթանին առջև ալ քծնող ստորաբարձ եկե- ղեցական մը չէ, ուստի և հայ աղբն ալ զինքը կը պատուէ: Իզմիրլեան պատրիարք յեղափոխական չէ, այլ միայն իր պաշտօնին պահանջները կը կատարէ ինչ- պէս որ իր պարտքն է:

Բայց եթէ հրաժարի պատրիարքը և սուլթանին մէկ ձեռագործ արտաճը բազմի մայր եկեղեցին, հե- տեանքը: Աջգետաններն ու Մաքսուտները իրենց բոլոր ուժովը կրցին թուաք կանգնել յեղափոխական հո- սանքին առջև որ քչեց, տարաւ, անհետ ըրաւ գիրերը: Ո՛չ, արդի վիճակին հիմնական փոփոխութիւնը պէտք չէ փնտռել պատրիարքական փոփոխութեան, կամ շը- նորհապարտ յայտարարութիւններու մէջ. այս յոյսերը տաժողները շուտով պատրանք պիտի կրեն:

* * *

Բայց ուսկից փրկութիւնը: Փրկութիւնը յեղափո- խական շարժումին խելացի ուղղութեամբ անընդհատ շարունակութենէն միայն պիտի ծագի: Իրաւ է որ շատ կորուստ ունեցանք, ենթարկուեցանք ահաբեկ վիճակի մը, բայց միթէ կէս դարէ ի վեր, թողունք հնագոյն անցեալը, մեր կորուստներուն թիւը բիւրններով չի փո- կուիր. Հայաստանի կացութիւնը որ ժամանակ ա- ղէկտուր չէ եղած. միայն թէ ատենօք յուսահատ կը պաղատէինք, հիմա յուսալիւր կը կուգինք: Օ՛հ, հայ յեղափոխութիւնը իր հաշիւները լաւ կը մաքրէ. շնոր- հիւ իրեն օսմանեան կայսրութիւնը հիմէն խախտեցաւ. եղաւ երկիր մը ելեւտօրէն կործանուած, առանց վարկի, առանց բանակի, առանց նաւատորմի, և որ սոսկալին է, առանց պատուի:

Մոլեգին Համիտը քանի մը տարուան մէջ կամաց կամաց ընելիք կոտորածը, շարունակութիւն անցեալին, քանի մը շաբթուան մէջ ըրաւ լմնաց. այս աճապա- րանքն է որ պիտի փութացնէ փրկութիւնը եթէ խե- լացի ըլլանք:

Կոտորածը ո՛չ միայն հայուն, այլ և Թիւրքիոյ ա- մէն իսլամի, ամէն քրիստոնէի, ամէն հրէայի աչքերը կը բանայ: Ամէնքն ալ կը ցնցուին, կ'ահաբեկին, վառն- զի կը տեսնեն թէ ո՛վ շարժեց Երլտղի արիւնհղակ ա- պուշին ճիրանները: Լօպանօֆներու ու Նելիաօֆներու զիւական ստուերները կը ծածանին Հայաստանի նախ- ճիրներուն անհուն տարածութեանը վրայ:

Մենք քաղաքագէտ մը ըլլալու անհրաժեշտ հարկ չը կար տեսնելու համար թէ հայերուն ջարդը միայն և միմիայն Աջգետանի գ-ի, Նիկոլայ Բ-ի մը թելադրու- թեամբն ու հաւանութեամբ կրնար կատարուիլ: Սա- սունի կոտորածին հետեանքներէն տակաւին մարած մարմկած մնացող գաղանը կրնայ մտաբերել հայու մը մաղին դպչիլ առանց եւրոպական մեծ պետութեան մը կողմէն տրուած բացարձակ հաւանութեանը: Այդ հա- ւանութիւնը միայն Ռուսիայէն կրնար գալ, ինչպէս որ դէպքերը ամէն տարակոյս փարատեցին: Ճիշտ՝ Ռուսիոյ հաշուածին պէս Համիտը կոտորածներէն ետքը սար- սափաճար մնալով Եւրոպայի զայրոյթէն, չէր գիտեր ո՞ր փնտռել իր փրկութիւնը. այն պահուն Նիկոլայ իր արջնին վեր կ'առնէր և կը հրաժիւրէր շուարած չարա- գործը անոր ներքեւ ապահով ապրիլ: Քաղաքական վարպետութիւնը երեւան եկաւ. օրթոտօք ձորին գրկին մէջ իսլամներու խալիֆան միայն Պուխարայի էմիր պի- տի ըլլար: Ու օսմանեան պետութեան բոլոր ժողովուրդ- ները, կը սարսռին, զգալով թէ քնուտը առանց խը- տրութեան ամենուն ալ, մանաւանդ իսլամներուն, ոսկոր- ները ջարդ ու փշուր պիտի ընէ: Ալ մնաս բարով ամէնուն համար փրկութեան, ազատութեան յոյսը: Ահ- ուրի վտանգը ամէնուն կըսպառնայ, և իսլամը քրիս- տոնէին ու քրիստոնեան իսլամին երեսը կը նային դեղ- նած, գունատ, դողահար. փրկութիւնը այս հասարա- կական վտանգէն է:

Եւ այս ծանր վայրկեանին երբ ամենուն աչքը կը դառնայ դէպի այն մարտիրոս աղբը որ իր քաղաքա- կան հեռատեսութեամբ կրցաւ երեւան հանել հան- րութեան վտանգը, և աղմուկին ղողանջը հնչեցուց սեպ- տեմբեր 18-ին և Զէյթունի ապստամբութեամբ, երբ ամէնքը երկիւղալիւ համակրանքով կը նային հայ յեղա- փոխութեան, այդ միջոցին է որ պատրիարք տապալելով պիտի զբաղինք: Եւ ինչո՞ւ:

«RUSSE RUSSE»

Կ. Պոլիս, 1 Մարտ 1896.

Տիգրան Գարակէօզեանի մահէն ի վեր բաւական ժամանակ անցաւ, ուստի կրնամ կատարելապէս պաղա- րիւնով հաղորդել ձեզի հանրային զգացումին տապ- ւորութիւնը այդ եղերական վախճանի մասին:

Պօլսոյ ամբողջ հայութիւնը, քանի մը «վսեմա- շուքներէ ու անուշաշուքներէ» զատ, կարծես սփոփանք զգաց Գարակէօզեանի դէմ ուղղուած հարուածէն: Ժո- ղովուրդը իր պարզ բնազդով մեկնեց այդ սպանու- թեան պաաճառները, և միաձայնութեամբ արգարա- ցուցած զայն:

Հայ ժողովուրդին այս զգացումը բացատրելու հա- մար պէտք է յիշեցնել այն պատճառները որոնցմէ մղուած քառորդ դարէ մը ի վեր միայն արհամա- րական զգացում կը տածէր այն ընտանիքին համար, որուն ոսկիները ոչ թէ հաղարներով, բիւրներով կը հաշուուէին, այլ հարիւր հաղարներով:

Պարթև քառորդ դար մը առաջ մեռաւ Գարա-
կէօղեաններու Կարապետ անուն մէկ եղբայրը որ խե-
լացի և ազգասէր երիտասարդ մըն էր: Ասիկայ իր
Հանգուցեալ եղբորը, Բիւզանդին, իրենց թողած ժա-
ռանգութենէն օգտուիլ չուզելով, Կարգադրութիւն մը
ըրած էր որով ազգին կը կտակուէր 40,000 ոսկի
Հիմնարկելու համար առեւտրական վարժարան մը: Կա-
րապետ Գարակէօղեանի մահէն ետքը իր ընտանիքին
և Պատրիարքարանին միջև թղթակցութիւններու փո-
խանակութեամբ հաստատուեցաւ այդ կտակը: Ազգային
ժողովը հանդիսաւոր կերպով շնորհակալութեան քուէ
տուաւ Գարակէօղեան ընտանիքին և Կերաէս Պատ-
րիարքին բերնով օրհնուեցաւ հանգուցեալներու յիշա-
տակը:

Այդ օրէն ի վեր Պատրիարքներ, Ազգային վար-
չութիւններ, Կաթողիկոս Տոմարաթութիւններ իրարու
յաջորդեցին, և սակայն ուր է Գարակէօղեան փո-
ժարանը: Զուր տեղը հայ մամուլը բողոքի ձայնը
բարձրացուց անդադար: Գարակէօղեանները իրենց Տիգ-
րան եղբոր առաջնորդութեամբ սնտուկներուն մէջ պա-
հեցին ազգին նուիրուած դրամը: Լսուած բողոքները
լռեցնելու, եղած ձեռնարկները չեղորացնելու համար
ամէն միջոց գործադրեցին: Աղէկ գիտէին թէ ազգը
չէր կրնար դատ բանալ իրենց դէմ, վասն զի քա-
նի մը հաղար ոսկի ծախս կըլար «չէրի» դատարա-
նին առջև: Գարակէօղեանները կարող էին 40,000
ոսկին չը տալու համար երկու երեք հազար ոսկի ծախսել:

Այս ուղղութեամբ էր որ 1886-ին Կուրեան երբ
տեսնապետ էր քաղաքական ժողովին, առաջարկեց
որ Գարակէօղեաններէն 3,000 ոսկի «իրը նուէր»
առնելով Պատրիարքարանը անոնց վերադարձնէ բոլոր
այն թղթակցութիւնները որոնք փոխանակուած էին կը-
տակին աւթի: Այս աւթի մը առաջարկը մերժուե-
ցաւ բացարձակապէս:

Այդ 40,000 ոսկիի գումարը տսկոսին բարդու-
մովը այսօր ինչ թիւ կրնար ներկայացնել: Բայց ազ-
գին դրամ պէտք չէ, այլ մարդ. քստնըհինգ տար-
ուան մէջ քանի հարիւրաւոր պատանիներ այդ վար-
ժարանին շնորհիւ իրենց դիրք մը ստեղծած պիտի ըլ-
լային: Տիգրան Գարակէօղեան իր ահագին հարստու-
թեամբը չը բաւականանալով աչքը անկեց աղքատին
դրամին վրայ, ազգին աղքատիկ տղաքները զոկեց ի-
րենց իրաւունքէն: Ու երբ գիշեր մը շնկողը տարա-
ծուեցաւ թէ Տիգրան Գարակէօղեան վիրաւորուած է,
ժողովուրդը միաձայնութեամբ վճռեց թէ «Արդարու-
թիւնն էր որ Հնչակեան դաշունով մը լուծեց զոկը-
ւած խեղճ տղաքներուն վռէժը»:

Տիգրան Գարակէօղեանի քարացած սիրտը պիտի
մոլորեցներ զինքը ճամբու մը մէջ որուն և կը պիտի
յանգէր եղբրական անցքի մը միայն:

Անցած ամիսն վերջն էր. Հնչակեան Կուսակցու-
թիւնը կը պատրաստուէր հայ ազգին նկատմամբ եւ-
րոպական քաղաքականութիւնը պարզելու վճռական մի-
ջոցներ անօրինելու: Անոնք որ քանի օր վերջը իրենց
մարմինները Համիտի սուկներուն առջև պիտի նետե-
ին, անոնք զիմեցին հայ դրամատէրներու և խնդրեցին
որ իրենք ալ ոչ թէ կեանքերնին, այլ իրենց ստակէն
բան մը տան ազգային դատին համար: Այս դիմումը

ընդհանուր ընդունելութիւն գտաւ, ոմանց կողմէն փո-
րախը, ուրիշներէն արանջալիք: Հաբաթ օր մըն էր.
Տիգրան Գարակէօղեանի սենեակը գացին անձնաւորու-
թիւններ որոնք զեռ քանի մը շաբաթ առաջ զեր-
ծուած էին շղթաներէ ու քանի մը օր վերջը գուցէ
նորէն պիտի պրկուէին շղթաներով եթէ չիյնային
սուկներուն ներքեւ:

—Օհ, այս ինչ մեծ պատիւ է որ ինծի կ'ընէք,
գոչեց Տիգրան Գարակէօղեան, երբ իր դրասնեակին
մէջ տեսաւ այդ կենդանի նահատակները: Շնորհակալ
եմ որ իս ալ ազգասէր ճանչցաք և չմոռցաք իս: Ահ,
ազգը շատ սխալ կարծիք ունի վրաս. ախ, ախ, դուք
ինծի միտմարեցիք վրաս ունեցած համարումովիդ:
Բայց խնդրեմ հաճեցէք երեքշաբթի անցնելու նե-
ղութիւնը յանձն առնել որպէս զի եղբայրս ալ հոս
ըլլայ:

Երեքշաբթի եղբայրը հիւանդ էր, ուստի հինգ-
շաբթի օրուան այցելութիւն մը խնդրեց. հինգշաբթի
ալ ինքն յանկարծ հիւանդացած էր: Ու օրերը իրա-
րու յաջորդեցին, հասաւ սեպտեմբեր 18. Գարակէօղ-
եան Տիգրան այդ օրը երկու ձեռքերը իրարու շիւեց.
դիակներու մէջ էին թերեւ իրեն դիմողներն ալ:

Օհ թիւն ձայն կարճակէր. օգնութիւն կը խնդ-
րէր, Հնչակեան Կուսակցութիւնը ծանր պարտականու-
թիւններու ներքեւ էր. դարձեալ դիմումներ անոնց
որոնք առաջին հանգանակութեան չէին մասնակցած.
Երկուեցաւ Գարակէօղեանի խանդավառ խոստումները,
որոնց գործադրութիւնը խնդրուեցաւ. կմկմաց. դիմող-
ները այս վարանումի մասին մինչ ապշած էին, ահա
լսուեցաւ դէպք մը: Վաճառական Մ... եան խոստա-
ցած էր 150 ոսկի տալ. յանկարծ միտքը կը փոխէ,
ինչու: Վասն զի Տիգրան Գարակէօղեան անոր ձեռ-
քէն բռնած և ըսած է. «մի' տար. ինչ ալ ուզե-
ցին, խաբեցի խաբեցի, խոստացայ, չի տուի. ինչ ե-
ղաւ. հիմա դուն տալովդ գէշ օրինակ պիտի ըլլաս»:
Կուրիտառուն կը վախնայ Գարակէօղեանէն և կ'անսայ
խօսքին: Այս յաջողութիւնէն քաջալերուած Տիգրան
Գարակէօղեան կը քարոզէր ամէն տեղ «գէշ օրի-
նակ չըլլալ»: Ազգին այդ մեծ ճգնաժամին այդ թըշ-
ուառականը կը ջանար թեւակտուր ընել ազգային
խանդավառութեան թուիչը, որպէս զի ինքն ալ քա-
նի մը հարիւր ոսկի տալու պարքէն ազատի: Այս ան-
գամ դարձեալ զրկանք կ'ընէր ազգին ուրիշին դրամու-
վը: Ինքն ալ պէտք էր «գէշ օրինակ» չըլլար: Գա-
րակէօղեանի եղբայրասպան միջամտութիւնը եթէ մնար
անպատիժ, քանինքն ու քանինքն պիտի կորսուէին:
Հազարին տեղ մէկը պէտք էր կորսուէր, այս էր ար-
դարութեան գերագոյն պահանջումը:

Աւ երբ անգին Հայաստանի մէջ սովը սպառնա-
կան է, Մատթէոս պատրիարք կը դիմէ ամէն ու-
նեւորի պատառ մը հաց ճարելու համար տառապեալ
հայուն, Տիգրան Գարակէօղեան միլիօնատէրը, ազգին
գրամներուն այդ յափշտակիչը, միայն հարիւր ոսկի կը
զրկէ իբր պատասխան պատրիարքին կողմէն եղած թա-
խանազան հրաւերին, մինչդեռ շատ համեստ կարո-
ղութեան տէր անձեր շատ աւելին յօժարակամ տը-
ւած են: Այդ անսիրտ կծծին եթէ չէր ուզէր քա-

նի մը ոսկի ալ Զէյթունի համար, չէր կարող քիչ մը աւելի շնորհքով գումար մը պատրիարքին տրամադրութեան ներքեւ դնել ու զայն ըսել իրեն դիմողներուն: Բայց այն ատենն ալ Տիգրան Գարակէօզեան եղած չէր ըլլար:

* * *

Ազգին աղքատիկ տղաքը իրենց իրաւունքէն զրկողը, Զէյթունի հերոսները առանց վառօդի, առանց հացի պահելու համար տարածում ընողը, Հայաստանի սովեալներուն համար անկարելի իրեր, երբ հաշիւ կուտայ արդարադատ դաշունի մը, ժողովրդային զգացումն որ է անոր դաժաղին շուրջը սարսափահար կը գոչէ իր ասացումը. — «Աստուծո՛ւ մատը կայ»:»

ՍԵԼՔՈՆ ԿԵՃԵԱՆԻ ԴԵՊՔԸ.

(Շարունակութիւն.) *

Ա իճակս ծանր էր, բայց մտածմունքս աւելի ծանր: Կը մտածէի կերպով մը Կ. Պօլիս ամերիկական դեսպանի ազդեցութեամբ ձեռք ձգել յափշտակուած դրամները. բայց ատոր համար հարկ էր հիւպատոսին տեսնալ, և այդ էր որ զիս կը մերժէին և ամենայն ջանքով ու խաբէբայութեամբ հիւպատոսէն ծածուկ կը պահէին, որ ես ամերիկահպատակ մըն եմ: Մէկ ամսէն աւելի անցաւ իմ անտանելի վիճակս, որու միջոցին քանի մը անգամ զիս հարցաքննութեան տարին և հիւպատոս չը հրաւիրուելուն պատճառաւ շատ հարցերուն պատասխան չը տալս ի վերջոյ սկսաւ վայրացընել վալին: Հարցաքննութեան մը միջոցին հարցուց. —

— Ո՞վ է Աղասին. բռնուած նամակներուն մէջ կը կարդանք Աղասիի մը անուն, որուն պիտի յանձնէիր դրամները:

— Աղասին Հնչակեան Կուսակցութեան ներկայացուցիչն է ի Կիլիկիա:

— Ո՞ր կը նստի:

— Այդ ձեր գիտնալիք բանն է:

— Գու՞ զայն տեսած ես:

Բացասական պատասխանիս վրայ յարեց բարկութեամբ:

— Հապա ինչպէս և ուր պիտի գտնայիր, որպէս զի դրամներն իրեն հասցնէիր:

— Ինձ ըսուած է որ Կիլիկիոյ մէջ ամբողջ ժողովուրդը կը ձանձնայ Աղասին, բացի կառավարութեան մարդերէն:

Ա յիշն ատոր վրայ կատղեցաւ:

— Սուլթանի կառավարութիւնն, ըսաւ, չը համարձակիս քննադատել:

— Բնադատելիք խօսք չեմ ըներ հոս, այլ իրողութիւնը կըսեմ: Այսօր ամենու համար ակներե պիտի ըլլայ, որ այս երկրին մէջ երկու կառավարութիւն կայ. եթէ ատոնցմէ մէկը սուլթանի կառավարութիւնն է, միւսն ալ Հնչակեան Կուսակցութեան կառավարութիւնն է:

Այդ խօսքերուս վրայ վալին աւելի կատղեցաւ: Բայց ես ուշադրութիւն չը դարձնելով անոր կատաղութեանը և օգտուելով իմ ամերիկահպատակ ըլլալէս շարունակեցի:

— Այսօր այդ երկու կառավարութիւններն իրարու դէմ սոսկալի կռիւ են մղած. մինչդեռ դուք չը գի-

տէք թէ ո՞ւր են անոր զօրքերն ու առաջնորդները, անոնք գիտեն ձեզ ամենքդ ալ և ուշիմութեամբ կը հետեին ձեր քաղաքական և զինուորական ներքին ամեն քայլերուն և ձեռնարկներուն, իսկ դուք անոնց առաջնորդներու անունն ալ իսկ չը գիտէք: Իմացած եղէք, որ օր մը չէ օր մը դուք անոնց հետ մեծամեծ գործեր պիտի ունենաք, և այն ատեն դուք, վալի, պիտի մտածէք և ցաւիք ձեր և ձեր երկրին վիճակին վրայ: Հիմա դուք այն դրամները վերադարձնելով և իմ խնդիրներուս և պահանջներուս միշտ մերժումով պատասխանելով, գիտցէք որ ատով ո՛չ թէ Հնչակեան Կուսակցութիւնը նիւթապէս պիտի տկարացնէք, վասնզի անիկայ դրամ շատ ունի, այլ ձեր կառավարութեան դէմ պիտի աւելի գրգռէք հայ ժողովրդեան կատաղութիւնը, որն այսօր այլ ևս ձեզ չէ որ կասայ, այլ երկրին բարօրութեան համար կուռող և աշխատող Հնչակեան մարմինը:

Բարկութեամբ և կատաղութեամբ խօսքս կտրել տալով ինձ դուրս հանել տուին: Քսան և հինգ օր մուշարան կեցայ. քաշած տանջանքներս ալ աննկարագրելի են...

Ասանկով չորս ամիս շարունակ զիս բանտը պահեցին ամեն տեսակ տանջանքներու ենթարկելով: Ա երջապէս օր մը քովսէր մը, երկու տասնապետ, 12 սուլթանի ձեռքս և ոտքս շղթայ զարնելով հանեցին զիս բանտէն Խաբէնտէրուն տանելու համար: Ինչ էր այդ տեղափոխութեան պատճառը և ուր պիտի զիս տանէին ես դեռ չէի հասկնար, միայն վերջն իմացայ, որ ամերիկեան հիւպատոսն խնդիրը տեղեկացեր է, իմ ամերիկահպատակ ըլլալս ալ ստուգեր և տեղեկագրեր է ամերիկական դեսպանին Կ. Պօլիս: Ասիկա իր կառավարութենէն իրաւունք է ստացեր մարտանալ մը զրկել Խաբէնտէրունի ջրերը և միւսնոյն ատեն զիս իրեն յանձնելու ստիպողական պահանջն է ըրեր: Հետեալ օրը մէկ քովսէր, երկու տասնապետ, 18 սուլթանի և 80 զօրք շրջապատելով զիս ամեն կողմէ ճանբայ հանեցին դէպ Խաբէնտէրուն: Մէկ մարդու համար այդ պիտի չը տեսնուած հսկողութիւն զարմանալի չի թուիր երբ ըսեմ որ յափշտակած դրամին խնդիրը շատ մեծ տպաւորութիւն թողած էր թէ՛ կառավարական շրջանակներու և թէ՛ թիւրք և հայ ժողովրդեան վերայ. ամբողջ ամիսներ ժողովուրդն այդ խնդրով կը յուզուէր և կառավարութիւնը միշտ երկիւղի մէջ էր: Ամերիկեան դեսպանի խիստ պահանջներն և մարտանալեր հասնելու սպառնալիքներն ալ այդ յուզումն հասցին իր ծայրայեղութեան: Աւելացուցէք ատոր վրայ այն ևս որ այդ ատեններն էր իսկ որ տեղի կունենային 2րդ-Մարտիանի նշանաւոր կռիւները և Հնչակեան հերոսներու քաջագործութիւններու վրայ ամենքը կը խօսէին և կը զմայլէին. կառավարութիւնը կը վախնար, որ զիս ազատելու փորձ մը չըլլայ այդ կողմերէն, ուստի ամենայն զգուշութեամբ կընէր իր իւրաքանչիւր քայլը: Խաբէնտէրուն գացած ատեն երբ կը հանգիւպէինք կիրճերու, զօրքերու մի մասն առաջ կերթար և երբ ապահով էր որ վտանգ չի կայ, փողը կը փչէր և յետոյ մնացեալ գնդով զիս առաջ կը տանէին: Իսկ երբ հասանք Խաբէնտէրունի մօտերը, զօրքերը ամենը յետ զրկուեցան, բացի սուլթաններէն, որպէս զի քաղաքին մէջ զինուորաց ատանկ մեծ բաղմութիւն մը մէկ մարդու համար աղմուկ չը հանէր... Կաւ դնելով զիս զրկեցին Կ. Պօլիս՝ միշտ խիստ հսկողութեան տակ:

*) Տես «Հնչակ» Թ. 4.

Մայրաքաղաքին մէջ տասն օր կեդրոնական բանտը պահեցին, որմէ ետքը ստիպեալ յանձնեցին զիս ամերիկեան դեսպանին: Կարգադրութիւնն այնպէս էր եղած որ ես պիտի տաճկական հողը ձգէի ելնէի. իսկ դրամը կառավարութենէն յետ առնելու խնդիրը յանձնն առաւ կարգադրել ինքը ամերիկեան դեսպանը:

Մ. Կ.

ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ԴԵՊՔԸ.

(Շարունակութիւն) 1)

Սրտատրոփ հայ և միւս քրիստոնեաները ամեն կողմից շրջապատուած թուրք և քուրդ բազմութեամբ միշտ այս և այն կողմ վազելով, օգնութիւն էին աղաղակում: Այդ իսկ բոլորէին վրայ հասաւ 400 հոգուց բաղկացած մի վաշտ կանոնաւոր զօրք: Հայ և միւս քրիստոնեաները դիմեցին զօրքերի պաշտպանութեան, բայց ինչ. մեր կարծիքի բոլորովին հակառակը դուրս գալով բոլորովին յուսախար եղանք, որովհետեւ զօրքերը ուր որ տեսնուած էին մի քրիստոնեայ՝ առանց խնայելու սեռի և հասակի հրացանի բռնելով գետին էին փռում: Միւս կողմից ժանդարմերիայի փոխ հրամանատար Ազամէթ փաշան, շրջապատուած հեծեալ ոստիկաններով և հետեակ ժանդարմներով, «հա գուզուլարըմ զայրաթ էյլէին, գեափուրլարը գըրըն, մալը հէլալ տըր» (հա, զաւակներո, աշխատեցէք, անհաւատներին ջարգեցէք, ունեցածները հալալ է) խօսքերով և անձնական օրինակներով քաջալերում էր արդէն թուրք և քուրդ խուժանը, որոնց ոսկորները հայ արիւնով, իսկ մարմինները հայի քրտինքով է կաղմուած:

Տեսարանը սարսափելի էր. սկսեցին կոտորել խանութների դռներն ու վաճառատուների երկաթեայ պահարանները ու յափշտակել ապրանքը. զօրքերն ու զօրապետները աւելի եռանդով էին անում աւարուռութիւնը: Արհեստաւորների փոքրիկ աշակերտները թաւալվում էին թուրք կանոնաւոր զօրքի սուլիների անողորմ հարուածների տակ, խանութպան հայը այնպիսի հրացանով գնդակահար էր լինում հէնց իր խանութի դռան սեմի վրայ:

Այդ բոլորում մետաքսագործների բազարի կողմից, բաղնիքից տուն էր վերադառնում Արուսեակ անուն հայ կինը. թուրք սպայներից մէկը իրա ձեռքում ունեցած ատրճանակով գնդակահար արեց նրան և խըլելով գրկի եռամսեայ մանկիկը անցկացրեց այնտեղի մասվաճառանոցի երկաթեայ ճանկերից մէկին և անմեղ մանկիկը մի վայրկեանական ըզայով աւանդեց իրա շիշիկը: Թուրք զօրքերի և ժանդարմների արձակած մահացու գնդակները երբէք չէին վրիպած իրանց նըպատակներից:

Հացագործ Մարտան և փիռաջի Մկրտիչը, որոնց խանութները մեծ մզկիթի դրան մօտին էին, իրանց խանութի պատանի գործաւորների հետ մէկտեղ ձգուելով հնոցի բոցավառ կրակի մէջ այրուեցան, խորովուեցան, որոնց յուսահատական ողորմելի աղաղակները մինչև հեռիները լսելի էին լինում: Մէկ խօսքով 2-3000-ից բաղկացած բազարի խանութները երեք ժամուայ մէջ մերկացան իրանց հարկը հաղարաւոր լերայի հարստութիւնից և նրանց քրիստոնեայ տէրերը ջարդուելով զոհ գնացին վայրենիներին: Միայն քաղաքի համար չէր այդ սև ուրբաթը, այլ միւսնոյն

օրը միւսնոյն գործողութիւնը շարունակվում էր չքայկայ գիւղերի մէջ էլ:

Կոտորածը ամենայն անգթութեամբ առաջ էր տարվում երբ բերդից մի փող հնչեցրին. բոլոր թուրք և քուրդ խուժանը ամիջապէս, այսինքն տասնուկէսին, հեռացան բազարից և 11-ին (ը. թ.) ամպի կոյտերի նման մի ծուխ բարձրանալով քօղարկեց դժբաղդ Տիգրանակերտը: Հինգ բոլակ վերջը ծխին յաջորդեց մի բոցավառ ալիք որը հրեղէն լեզուներ արձակելով լափում էր բազարի բոլոր դատարկված խանութները:

Գա մի հրդեհ էր, որ կառավարութիւնը իրա պաշտօնեաների ձեռքով տուեց Սաման բազար անուանեալ հրապարակին որ դրանով ծածկէ իր վայրագութեան հետքերը և մոխիրների մէջ թաղէ սպանուած հազարաւոր քրիստոնեաների մարմինները: Չորս զանազան կողմերից հրդեհը իր կատաղի շարունակութեան մէջ էր:

Ժամը 12-ին (ը. թ.) ժանդարմերիայի փոխ հրամանատար Ազամէթ փաշան իր ժանդարմներով մտաւ ոսկերիչների բազարը և մի առ մի կոտորել սկսաւ խանութների երկաթեայ պահարանները, քսակների մէջ լեցնել տուաւ այնտեղի թանկագին իրեղէնները և ուղարկեց կուսակալի մօտ:

Բազարից կողոպտված ամբողջ ապրանքը թուրք զօրքերի հսկողութեան տակ լեցվում էր Զիֆթէ-խան անուանեալ քարվանսարայն, ուր և ապաստանել էին 25-30 հայեր, որոնցից տասը հոգի 8-12 տարեկան արհեստաւորների որբ աշակերտներ էին:

Գիշերուան ժամը 4-ին (ը. թ.) դադարեց ուրբաթ օրուայ կոտորածը. այդ օրը կառավարութիւնը իր թուրք և քուրդ խուժան արբանեակներով բազարը աւարի առնելով և քրիստոնեայ խանութպան վաճառականներին կոտորելով զբաղեցաւ, միւս օրուան թողնելով թաղերի վրայ յարձակուելու անորոշակը:

Այդ գիշեր ժամը 5-ին (ը. թ.) Տիգրանակերտի կուսակալ Էնիս փաշան և ժանդարմերիայի փոխ հրամանատար Ազամէթ փաշան, իրանց հետ ունենալով քաղաքի ծամիլ փաշային, մտան Զիֆթէ խան քարվանսարան, այնտեղ ապաստանող հայերը սուլիներով ըսպանուեցան զօրքերի կողմից և դուրս տարուեցան ու ձգուեցան բազարի հրդեհի մէջ և այրուեցան. զրանցից միայն Կարապետ ու Ապլահաթը ժամանակին կտուր բաժրացած լինելով դիտած են վերոյիշեալ փաշանների ընթացքը և յետոյ կտուրից կտուր թռչելով ապաստանեցան հայոց մեծ թաղը:

Երբ այդ փաշաները զբաղած էին աւարի բաժանման գործողութիւնով, մի քուրդ բաշի-բօզուք երևալով դռան սեմին վրայ կատաղած գէմքով խօսեցաւ հետեւեալը. — «Փաշա էֆ. թագաւորը հրամայած էր, որ մենք կոտորենք գեափուրներին և աւարի առնենք նրանց բոլոր կնքերը. դուք մեղ կանչեցիք և անձամբ հաղորդեցիք այդ հրամանը. այժմ ինչո՞ւ դուք միայն բաժանում էք ձեր միջ և մեղ զոհում էք մեր իրաւունքից»: Հաղիւ էր վերջացրել իր խօսքը երբ շփուեց նրա աջ կշտին սուլինի փայլուն երկաթը և նա անշնչացաւ սառչեցաւ երկու բոլակում:

Վերջապէս փաշաները իրանց մէջ բաժանելով ահագին քանակութեամբ վաճառականական ապրանքները, լեցրին առանձին սենեակների մէջ և յանձնելով թուրք զօրքերի հսկողութեան հեռացան գնացին այն տեղից:

1) Տես «Հնչակ» թ. 5.

Այդ գիշեր բոլոր թուրք թաղերում գտնուող պաշտօնեաների և մեծամեծների տներում առարբ բաժնեկով էին զբաղվում: (Կը շարունակվի.)

ԳԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ԹԻՒՐԿԻԱՅՈՒՄ

Սուլթան Համիտ հետևեալ պատուանշանները (° °) «Շնորհաց» Ռուսիոյ Չարին պաշտօնեաներուն:

Ահանակուռ Նըշանը Իմթիալ, Ռուսիոյ արտաքին գործերու նախարար Լոպանովի: Ահանակուռ Մէճիտիէ: Կ. Պոլսոյ ռուս գեսպան Նէլիտովի: Առաջին կարգի Մէճիտիէ, Կ. Պոլսոյ ռուսական գեսպանատան առաջին թարգման Մաքսիմովի:

Հայերու արիւնին գինը եղող այս ամօթալի վարձատրութեան առթիւ Կ. Պոլսէն կը հեռագրեն անգլիական թերթերուն.

«Քաղաքական մեծ կարեւորութիւն կ'ընծայուի ոյդ պատուանշաններուն շնորհումէն: Մասնաւորապէս ռուսագրաւ կը համարուի Իմթիալի շքանշանը որ սովորաբար վեհապետներու կը տրուի: Այդ պատուանշաններուն շնորհումը կը համարուի իբր սուլթանին գնահատութեան արտայայտութիւնը հայկական խնդրին մէջ Ռուսիոյ հետեւած քաղաքականութեանը, և վերջնական լուծմը ռուսաթրքական լուիկ համաձայնութեան:

«Մաքսիմովին տրուած պատուանշանը չունի իր նախընթացը: Գործի վրայ գտնուող օտար առաջին թարգմաններուն մինչև հիմա այդպիսի պատուանշան չէր տրուած: Առաջին թարգման մը երբ պաշտօնէն քաշուի կամ գեսպանութեան ապրիմանին բարձրանայ ան տան կը տրուի պատուանշան: Մաքսիմովի համար եղած բացառութիւնը այն պատճառաւ է որ այդ առաջին թարգմանը կարեւոր դեր մը խաղաց Ռուսիոյ և թուրքիոյ վերաբերեալ համաձայնութեան մասին Երլտզի պալատը կատարուած բանակցութիւններու մէջ:» (*)

Անգլիական մամուլը քաղաքական տեսակէտով շատ դժգոհ է այս վարձատրութիւններու մասին: «Մօրնինկ Բօսթ» կը հարցնէ թէ՛ արդեօք սուլթանը կը կարծէ որ հայկական խնդրին մէջ Ռուսիոյ կողմէն գտած աջակցութիւնը փոխարինած կըլլայ այս պատուանշաններովը որոնք մատուցուած ծառայութիւններու հաշիւը գոցեն: Եւ միթէ, կըսէ այդ թրքաւէր թերթը, Ռուսիա բաւական կը համարի այս փոխարինութիւնը. արդեօք հրաժարած է համապարական քաղաքականութենէն, կամ մոռցած է այլ ևս Ինտերէթի աւանդութիւնները:»

Ռուսիոյ դիտաւորութիւններու մասին մտահոգութիւնը արդէն սկսած է տիրել Անգլիոյ մէջ: Հայերուն արիւնի գինը միայն պատուանշաններն պիտի ըլլան:

Այս առթիւ անգլիական թերթերու մէջ կը կարգանք հետեւեալը. —

«Պ. Կլատսթոն Լօնտօն գտնուած միջոցին հայկական խնդրի մասին իր կարծիքները անկեղծօրէն յայտնեց և ինչ ինչ կէտերու համար ալ բուռն կերպով խօսեցաւ:

«Երէկ կէս օրէն ետքը այս հարցին առթիւ երկարատեւ տեսակցութիւն ունեցաւ Պ. Սթէյնսընի հետ որ այցելած էր իւրեն. նոյն օրը աւելի կանուխ Պ. Կլատսթոն տեսակցեցաւ Արիայլի դուքսին հետ:

*) Մաքսիմով այդ պատուին արժանանալու ուրիշ տիտղոս մին ալ ունի. նազովի լրտեսն է եւ գործակալը Կ. Պոլսոյ գեսպանական եւ սեղանատրական, մէկ խօսքով Հայ-Լայք կոչուած շրջանակներու մէջ: Անխտի կը լրտեսէ ամէն տեղի՝ ամէն կողմի պատկանողները, իր տեղեկագիրները շարունակ բեռնացի կը հաղորդէ:

«Պ. Կլատսթոն չը վարանեցաւ յայտնելու իր զարմացումը և խորին ցաւը որ Ռուսիոյ արտաքին գործերու նախարարը, Կ. Պոլսոյ ռուսական գեսպանը մասնաւոր հանգամանք ունեցող այս կացութեան պահուն ուղեցին ընդունիլ թրքական պատուանշաններ:

«Աւելցուց թէ այս իրողութիւնը միանալով հայկական խնդրին մէջ Ռուսիոյ բռնած նոր ընթացքին, ինչպէս տկներէ կերեւի վերջերս հրաաւարակուած Պլուզեքէն և այն իրողութիւնը թէ Ռուսիա Սուլթանը մղելու համար ճնշում բանեցնելու յատկապէս նպատակաւոր դերքի մէջ կը գտնուի, այն պարագաները կըրնան Ռուսիան բարոյապէս պատասխանատու բռնել Հայաստանի մէջ տեղի ունենալիք նորանոր շարիքներուն համար, չը նայելով և ոչ մի արդարացուցման որ ան կուղենայ առաջ բերել անցեալի նկատմամբ:»

—Պ. Պոլսոյ անգլիական գեսպանը Բամազանի յիֆթար«ի գնաց Երլտզի պալատը—նախանձելով անշուշտ իր ռուս պաշտօնակցին դափնիններուն: Կ. Պոլսէն կը հեռագրեն անգլիական թերթերուն թէ՛ տեղին անգլիական գաղթականութիւնը խորապէս ցաւած է գեսպանին այս գործին համար զգալով թէ, կըսէ հեռագիրը, նոյն իսկ դիւանագիտական պահանջները չեն կրնար պարտաւորել անգլիացի «ձէնթմէն» մը որ զոհէ իր անձնական արժանապատուութիւնը մասնակցելով այսպիսի արիւնկղակ բռնակալի մը սեղանին:»

ԿԱՅԿԱԿԱՆ ԴԱՏԸ ԵՒՐՕՊԱՅՈՒՄ.

Կ. Պոլսէն «Տէյլի Նիւզի» կը գրեն հետեւեալը.

Երլտզի հաւաստի աղբիւրէ տեղեկացայ թէ հայկական խնդրին վրայ Անգլիոյ երեսփոխանական ժողովին մէջ բացուած մեծ վիճաբանութեան միջոցին արտաքին գործերու խորհրդական Պ. Քրըյնի արտասանած ճառը նոյն գիշերը իսկ հաղորդուեր է սուլթանին հեռագրով, որուն վրայ խորին տպաւորութիւն ըրած է. սուլթանը զգացեր է թէ տրուած քուէն կուսակցական չէր, այլ ընդհանուր ազգային յանձնարարութիւն մը որով ապագային ուրիշ գործողութիւններու ձեռնարկել կարելի է: Սուլթանը շատ յուզուեցաւ և պատգամաւոր մը զրկեց Սըր Ֆրիք Բըրբրին ծանուցանելով թէ «Քիւրտիստանի մէջ կատարեալ խաղաղութիւն կը տիրէ»: Երլտզին պալատը ապականող մօլի մակաբոյժները և անխիղճ անառակները հիմա յստակ կերպով կը տեսնեն թէ թիւրքիոյ այս մեծ խնդրին վրայ տակաւին իր վերջին խօսքը չէ ըսած բրիտանական ժողովուրդը որ թէեւ առժամայ կերպով պարտուած է քանի մը պետութիւններու իրեն դէմ սարքած պախարակելի կարգադրութեան մը պատճառաւ սակայն լորդ Սալդարի կը կրնայ անպայման ժամանակով խաղալ ազգային զգացումին հետ: Կը լուի թէ Լօնտօնի Օսմանեան գեսպան Բօսթաքի փաշա արդէն հաղորդած է Մեծ Խպարքոսին որ Անգլիոյ մէջ թէ՛ մամուլին միջոցաւ, թէ առանձինն տեսակցութիւններու մէջ բարձրաձայն զգուանք կը յայտնուի սուլթանին վարչական եղանակներու մասին:

Յօդուածներ, թղթակցութիւններ, տեղեկութիւններ և գրամ ու մանդատ ուղարկել հետեւեալ հասցեով. — M. Beniard. — 22, Ormiston Road, Shepherd's Bush. London W. [Angleterre].